

Naoorlogse ruimtelijke ontwikkeling van de stad Groningen: Coendersborg (1958-1969), planvorming, beschrijving en analyse

Bregit Jansen – Bureau ArEA

29-03-2000

*In opdracht van:
Dienst RO/EZ
Groningen,
afd. Bouw,- woningtoezicht & Monumenten*

*In samenwerking met:
Rijksuniversiteit Groningen
Instituut voor kunst- en Architectuurgeschiedenis
Met name: Jackelien Alberts, Yvonne Hilgenkamp en Herman Timmer*

Afbeelding 1
luchtfoto Coendersborg

Inhoud

Statement

1.0 Inleiding en situering

2.0 Morfologie van het gebied, ontwikkelingsgeschiedenis tot 1958

3.0 Planontwikkeling Coendersborg (1958-1961)

3.1 Planologisch kader: uitbreidingsplan van 1938-1940 en het structuurplan 1950

3.2 Doelgroep en het programma van eisen

3.3 Planintenties

3.4 Planproces

4.0 Het uitbreidingsplan (1961 – 1969)

4.1 De stedenbouwkundige structuur: infrastructuur en verkaveling

4.2 Woningtypen

4.3 Openbare ruimte: groenvoorziening, straten en pleinen

4.4 Gerealiseerd plan

5.0 Analyse van het plan

6.0 Ontwikkelingen na realisatie (1969 – 2000)

6.1 De huidige situatie (gebaseerd op gegevens uit 1990)

6.2 Recent beleid

6.3 Planvorming (2000)

7.0 Waardestelling van de wijk, poging tot waardering op basis van uniforme benadering

7.1 'Wat zeg je van m'n wijk'

7.2 Toelichting en conclusie

8.0 Bijzondere architectonische objecten en ensembles

9.0 Bijlagen

-Overzicht uitbreidingsplandossiers RO/EZ-archief

-Literatuur

-Geraadpleegde archieven

-Lijst van afbeeldingen

-Noten

Statement

Coendersborg is het resultaat van een samengaan van markt en publieke sector. Dit is ontstaan doordat middenstandswoningbouw, in tegenstelling tot de arbeiderswoningbouw, een winstgevende zaak was waaraan vele investeerders wilden deelnemen. Hierdoor kon de overheid de door haar beoogde welvaart en welzijn van de burger aanzienlijk makkelijk sturen en waarmaken.

In Coendersborg is door de gemeente niet naar een integrale toepassing van de 'wijkgedachte' gestreefd, omdat de buurt vooral een praktische en economisch gunstige afronding van een wijk moest zijn die reeds gevormd was vanuit het vooroorlogse denken over stad, wijk en voorzieningspreiding. Daar komt bij dat in de ogen van de ontwikkelaars van middenstandsbouw sociale ambities en experiment weinig prioriteit hadden.

. De gehanteerde stedenbouwkundige vormtaal was reeds circa vijftien jaar eerder ontstaan in samenspraak met het sociale gedachtegoed van de wijkgedachte. Eijsbroek scheidt zonder problemen de vormtaal van het gedachtegoed; de stedenbouwkundige structuur van Coendersborg is daardoor niet meer dan de neerslag van een verkavelingsstrategie.

Coendersborg neemt een uitzonderlijke plek in binnen de Groninger woningbouwgeschiedenis: het is een staalkaart van het werk van praktisch alle lokale architecten en aannemers die na de oorlog aan de op- en uitbouw van de stad een bijdrage hebben geleverd.

1.0 Inleiding en situering

Deze studie is tot stand gekomen in het kader van het project Naoorlogse wijken in de gemeente Groningen. Het project richt zich in navolging van het MIP (Monumenten Inventarisatie Project) en het MSP (Monumenten Selectie Project) op de periode 1945 -1975. Per wijk is een inventarisatie, analyse en waardestelling gemaakt van de stedenbouwkundige structuur en de daarmee samenhangende architectuur, waarvan in deze studie met betrekking tot het naoorlogse deel van Coendersborg verslag wordt gedaan. Het verslag is opgebouwd uit enkele beschrijvende onderdelen (achtereenvolgens de morfologie, de planontwikkeling, het uitbreidingsplan en de ontwikkelingen na realisatie) en een tweetal onderdelen (de analyse en waardering), die de wijk ontleden en daaraan enkele conclusies verbinden.

In het zuidelijk deel van de stad Groningen neemt Coendersborg de meest oostelijke positie in. De bestaande infrastructuur van het Noord Willemskanaal, de Hereweg/Verlengde Hereweg en het Oude Winschoterdiep delen het zuiden van de stad op in drie betrekkelijk individuele gebieden. Corpus den Hoorn en de Hoornse Meer in het westen, De Wijert en De Wijert Zuid in het centrum en Helpman, de Villabuurt en Coendersborg in het oosten van dit stadsdeel.

In ongeveer tien jaar tijd, van 1961 tot ca.1970, werd de buurt aan de hand van het structuurplan 1950 in twee deelplannen: Groenenstein en Coendersborg (en een wijziging daarop Coendersborg III) gerealiseerd. De buurt ligt gelegen tussen de begraafplaats Esserveld in het zuiden, het Helperdiepje en de spoorlijn naar Assen aan de noord- en oostzijde en de bestaande wijk Helpman in het westen.

2.0 Morfologie van het gebied, ontwikkelingsgeschiedenis tot 1948

Morfologie van het gebied, afgeleid van de wijkbeschrijving 'Helpman', die tot stand kwam in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project 1850-1940 en 'Helpman' door Kubbenga en van de Hoef (1991).

De verstedelijking van het gebied is in een drietal tijdsvakken in te delen.

- A. eind 13^e eeuw tot het begin van de 20^e eeuw
- B. ca. 1910 tot het begin van de WO II
- C. einde van WO II tot ca. 1970

A. De huidige wijk Helpman, inclusief Coendersborg is ontstaan uit een agrarisch buurtschap op de Hondsrug. Dit was een door landijsstuwing opgeworpen zandrug in noordzuid richting waarover de enige verbinding van de stad Groningen met het zuiden liep. In de loop van de eeuwen heeft Helpman vele namen gehad. Tussen 1245, waarin voor het eerst sprake is van Heltman, en 1670, waar de naam Helpman voor het eerst valt, heeft de wijk zo'n tien verschillende namen gehad. Dat zijn de volgende: Heltman, Heltmen, Haltmin, Helcman, Helkman, Helcmen, Helmerchiamen, Help, Helpm en Helpman. Overigens zijn er in de huidige wijk Coenderborg zeer oude bewoningssporen aangetroffen daterend van 500 v. Chr.- 525 na Chr.

In de late middeleeuwen bouwde Johan Coenrades, stichter van een aanzienlijk geslacht van burgmeesters, hoofdmannen en voornamelijk ambtenaren De Helper Coendersborg. De Coenders waren waarschijnlijk van Friese afkomst en bezaten ook een borg in Nuis. Op het landgoed Coendersborch werden, ten tijden van jonker Derk Coenders (1565-1567), door de landvoogd verboden (gereformeerde) hagepreken gehouden. De Coendersborg werd meerdere malen verwoest en

herbouwd. In het begin van de 18^e eeuw werd de borg afgebroken, op dezelfde plek verrees binnen de grachten een boerderij.

Aan de voet van de Hondsrug op een locatie met Romeinse bebouwingssporen (\pm 200 na Chr.) verrees in het midden van de 17^e eeuw een tweede buitenplaats, huis Groenestein. Het oudste deel van het huis werd in 1685 door stadsfiscaal Lucas Alting gebouwd, Onno Joost Quintus breidde het huis in 1871 uit met een nieuwe woning. Quintus liet door tuinarchitect H. Copijn een bomentuin rond het huis aanleggen. Daarnaast waren een moestuin met orangerie, bloemen- en druivenkassen en een boerderij op het terrein aanwezig. De tot het landgoed behorende weidegrond werd verpacht. Halverwege de 20^e eeuw kocht de gemeente Groningen Groenestein. Na een dreiging met sloop werd onder druk van de publieke opinie de tuin tot openbaar park ingericht en het huis verkocht aan de familie Röling.

De derde uitspanning van betekenis is ontstaan uit de boerderij 'Landlust', ten noordwesten van de Coendersborch. Het agrarisch bedrijf werd in 1803, onder de naam Achterhelpen, gekocht door Egbert Vorenkamp (loco-burgemeester van Haren). In 1882 werd het een "Wijn en Vrongelhuis", vrongel was een soort kwark dat met suiker werd gegeten. Dit is een voorloper van de latere uitspanning. Hendrik Vorenkamp- zoon van Egbert Vorenkamp- legde samen met zijn vrouw een theetuin aan bij "Landlust", dit vormde de recreatieve basis waaruit het tennispark en speeltuin Vorenkamp ontstond.

Op de Topografisch-Militaire Kaart 1864 zijn naast deze buitenplaatsen ook de, voor het grootste deel oostwest strekkende, perceelverkevelingen van de veeteelt gronden zichtbaar. De gemeentegrens van de stad Groningen liep ten zuiden van het Sterrebos, ter plaatse van het Helperdiep. Dit diep is een restant van de verdedigingslinie, de Helperlinie. Ten noorden hiervan werd in 1884 de van Mesdagkliniek en een watertoren gebouwd.

B. Het tweede tijdsvak zal hieronder puntsgewijs worden uitgewerkt. De bouwactiviteiten in deze periode werden uitgevoerd op basis van het uitbreidingsplan Helpman, ontworpen door Mulock Houwer (1921) en het uitbreidingsplan van Berlage (1928-1930). (Zie afbeelding 3 en 4) Allebei gingen uit van een tuinstad waarin villabouw uitstekend in onder gebracht kon worden.

*In 1915 werd een groot van de gemeente Haren, tot aan het Helperdiepje, door de stad Groningen geannexeerd.

*Rond 1930 werd de begraafplaats Esserveld, ontworpen door S.J. Bouma, aangelegd. In het uitbreidingsplan was een veel grotere begraafplaats geprojecteerd die via een plantsoen met vijvers als centrale as aansloot op het park Groenestein in het noorden van de wijk.

In de oorlogsjaren steeg de belangstelling voor de tuingrond, hierop besloot Vorenkamp alle landerijen tot aan de spoorbaan te laten omploegen . Na een dankbaar gebruik in de jaren 1940-1945, werd dit deel na de bevrijding weer opgeheven. Tuinwijk Helpman bleef bestaan tot de woningbouwplannen voor Groenestein en de Coendersborg op tafel kwamen. Het tuinencomplex verdween.

C. Het derde tijdsvak beslaat de naoorlogse ontwikkeling van de wijk die centraal staat in de hierop volgende hoofdstukken.

Afbeelding 2
Topografisch militaire kaart 1864. Ontwikkelingen rondom de Hondsrug.

Afbeelding 3

Plan Mulock Houwer (1921). Een parkachtige stadsuitbreiding.

3.0 Planontwikkeling Coendersborg (1958-1961)

3.1 Planologisch kader : uitbreidingsplan van 1938-1940 en het structuurplan 1950

Het overigens nooit goedgekeurde structuurplan van 1950 vormde de ruimtelijke basis voor de completering van een aantal uitbreidingswijken waarvan de ontwikkeling reeds voor de oorlog gestart was. ¹ Ondanks dit nieuwe kader fungeerde het uitbreidingsplan van 1938-1940 als het juridisch fundament van de stadsuitbreiding. Coendersborg is de afronding van de oudste woonwijk van het zuidelijke stadsdeel: Helpman. De wijk werd zonder veel moeite ingepast in de sterk concentrische vorm van de geplande uitbreiding die de stad zou moeten klaarmaken voor een bevolking van ongeveer 180.000 inwoners.

Kort na de oorlog had de stad zo'n 138.000 inwoners. Het had te kampen met een in puin geschoten en vervallen binnenstad, enorme woningnood en armoede. Er werd veel werk verzet om het openbare leven weer op gang te brengen. Verder moest de woonomgeving weer worden opgebouwd en uitgebreid. En men wilde de algemene

leefomstandigheden verbeteren. Aan het structuurplan van 1950 liggen een aantal ambities ten grondslag die daarmee samenhangen. Onder andere de wens om aan iedere inwoner van de stad gepaste huisvesting te kunnen aanbieden. Met 'gepaste huisvesting' werd op de gezinssamenstelling aangemeten woningen bedoeld waarbij begrippen als 'licht' en 'ruimte' erg belangrijk waren. Oriëntatie en bezonning zijn daarmee in verband staande ontwerpintenties, maar ook vraagstukken als 'de gezinswas', verwarming, tochtvrije ramen, de voorziening van kasten en vaste vloerbedekking speelden een rol.

Afbeelding 4

Detail uitbreidingsplan 1938-1940. Coendersborg is ontworpen als een villapark, een betrekkelijk zelfstandig deel van de stad.

Afbeelding 5

Structuurplan 'stad Groningen' 1950, demonstratiekaart. Het intern gebruikte, maar niet officieel erkende kader voor de naoorlogse uitbreidingsplannen tot 1961.

3.2 Doelgroep en het programma van eisen

Uit een door het Centraal Bureau voor Statistiek uitgevoerd onderzoek naar 'de woningnood' in het begin van de jaren '50 bleek dat er in de stad Groningen grote behoefte was aan woningen voor arbeiders. De woningmarkt voor middenstanders werd als praktisch vol voorgesteld: er zou in de gehele stad behoefte zijn aan circa 100 middenstandswoningen. De uitkomsten van dit rapport deden twijfel ontstaan bij een aantal potentiële investeerders over de haalbaarheid van de exploitatie van middenstandswoningen in zowel Coendersborg als in De Laanhuizen. Bij de gemeentelijke overheid werd daar anders over geoordeeld. Zij constateerden een grotere behoefte en tevens een tekort aan geschikte terreinen voor middenstandswoningbouw op het niveau van de stad. Het betreffende gebied sluit aan bij een historisch gegroeide middenstandswijk en zou door haar ligging nabij het oostelijk industriegebied een aantrekkelijk woonklimaat kunnen bieden aan 'leidende personen uit industriële kringen'. De nieuwe uitbreiding Coendersborg werd beschouwd als een nieuwe buurt ter completering van de bestaande woonwijk 'Helpman'. Er werden geen afzonderlijk gedefinieerde leeftijdscategorieën in het programma van eisen opgenomen. De verhouding grondgebonden eengezinswoningen (inclusief de flatwoningen op de begane grond) ten opzichte van de meergezinshuizen werd vastgesteld op 60:40. Het totaal aantal woningen zou, inclusief de units in het geplande pensionstehuis, 1300 bedragen.

Coendersborg beslaat 83.66 ha. Binnen het totale plangebied werden door de gemeente verschillende bestemmingen aangewezen, waarvan 25.66 ha bestemd was voor woningbouw en bijzondere bebouwing.

Woningbouw	18.78 ha	22 %
Bouwtterrein bijzondere bebouwing	6.88 ha	8 %
Bouwtterrein voor autoboxen en garage	2.59 ha	3 %
Bergingsvijvers en singels	2.05 ha	15.5%
Sportvelden	14.66 ha	18 %
Volkstuinen en schoolwerktuinen	7.78 ha	9 %
Tennispark	1.9 ha	2 %
Uitbreiding begraafplaats	1.34 ha	2 %
Kwekerij	4.28 ha	2.5%
Sportvelden	14.66 ha	18 %
Totaal	83.66 ha	100%

In het programma van eisen waren enkele voorzieningen op buurtniveau opgenomen, zoals: vijf lagere scholen en twee gymnastieklokalen. Op wijkniveau werden een kerk, een pensionstehuis voor bejaarden, ca. 10 winkels en 529 autoboxen voorgesteld. In stedelijke context werden een middelbare school, twee scholen voor speciaal onderwijs, een verpleegtehuis en een reuma centrum geprojecteerd. De bruto bebouwingsdichtheid is 25 woningen per ha. Dat is veel lager dan de vooroorlogse bruto bebouwingsdichtheid die gemiddeld tussen de 40 en 50 woningen per ha ligt. In 1995 werd Coendersborg bewoond door 3322 inwoners, dat is gemiddeld 1.9 persoon per woning en 40 inwoners per ha.

3.3 Planintenties

De planintenties zijn onder te verdelen in twee categorieën. Ten eerste de intenties die verankerd liggen in de tijdsgeest, deze geven uitdrukking aan de actuele maatschappelijke- en stedenbouwkundige ontwikkelingen. Ten tweede de intenties die letterlijk worden verwoord in de toelichting op het uitbreidingsplan Coendersborg.

Intenties die verankerd liggen in de tijdsgeest:

Woningnood

De meeste bouwplannen die direct na de oorlog werden opgesteld, werden ingegeven door de nijpende woningnood. Zo snel en goedkoop mogelijk zou met de

beschikbare materialen aan de opbouw en uitbouw van de Nederlandse steden moeten worden gewerkt. In eerste instantie leidde dat vaak tot snelle invullingen of aanpassingen van al bestaande vooroorlogse plannen. Deze plannen werden in de regel door de gemeentelijke dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting geïnitieerd, ontworpen en begeleid. Coendersborg vormt geen uitzondering op deze werkwijze.

Economisch rendabel bouwen

Uit economische overwegingen heeft de Rijksoverheid in de naoorlogse periode de ontwikkeling van 'systeembouw' gestimuleerd en gesubsidieerd. De wens om de benodigde arbeid op de bouwplaats te verminderen, d.w.z. het terugbrengen van het aantal manuren en vakmanuren per woning en tegelijkertijd de woningbouwproductie op te voeren heeft in Coendersborg, in tegenstelling tot vele andere naoorlogse uitbreidingswijken, geleid tot het gebruik van diverse montagesystemen, waaronder systeem Smit en systeem B.G. (Eurowoningen). Deze systemen waren gebaseerd op het gebruik van geprefabriceerde, standaard betonplaten. Mede bepaald door het uitgiftebeleid werd niet gekozen voor één uniform systeem. Ook aan de voorgestelde verkavelingswijze lagen bouweconomische motieven ten grondslag. Er werd een 'bajonetvormige' ontsluiting van de wooneenheden ontworpen die een besparing van de straatlengte in het stratenplan zou opleveren.

Wijkgedachte

De planontwikkeling van de buurt Coendersborg liep grotendeels synchroon met de ontwikkeling van de naburige wijk De Wijert Noord, waar voor het eerst in Groningen de wijkgedachte integraal werd toegepast. In Coendersborg stonden de ontwerpers voor een heel andere opgave. De te ontwerpen buurt zou moeten aanhaken bij de bestaande kwaliteiten en de bestaande sociale structuur van Helpman. Van de ontwerpers werd niet verwacht dat zij een allesomvattend sociaal model zouden ontwikkelen, maar enkel een op moderne wijze invulbare stedenbouwkundige structuur (stroken en stempels).

Hoogbouw

Voor de oorlog werd het provinciale karakter van de stad Groningen doelbewust in stand gehouden. Het voorschrift voor de bebouwingshoogte was daarmee in overeenstemming, er mochten maximaal twee woningen boven elkaar worden gebouwd. Na de oorlog veranderde die instelling radicaal. Bouwen in drie en vier woonlagen werd door de aanpassing van het bebouwingsvoorschrift in 1948 onder bepaalde voorwaarden mogelijk. Zelfs flats van 8 tot 10 woonlagen werden toegelaten, in eerste instantie alleen als accenten van de oude vestingrand, later ook in de uitbreidingswijken. De sterke drang om het provinciale imago van de stad te veranderen, werd door de ontwerpers diverse malen verwoord in artikelen in actuele vakbladen. Op de achtergrond van deze discussie speelde de nadrukkelijke vraag naar een gedifferentieerde bouwhoogte een niet onbelangrijke rol in de hoogbouwdiscussie. Om stedenbouwkundige redenen was het in Coendersborg gewenst te variëren in bouwhoogte ten einde contrasten in bouwmassa te verkrijgen.

Intenties die letterlijk zijn verwoord in de toelichting op het uitbreidingsplan:

Differentiatie

Woningdifferentiatie is een meer algemene intentie die op twee manieren in het plan is terug te vinden. Enerzijds werd doelbewust een toekomstig woningbestand opgebouwd uit diverse woningtypen als maisonnettes, twee-onder-één kap woningen, bungalows en etagewoningen. Anderzijds zou dit scala aan typen een veel minder gedifferentieerde groep bewoners dienen; enkel de middenstand. Dat kwam vervolgens tot uitdrukking in de streefpercentages voor de grootte van de woningen: 30% kleine woningen met twee en drie kamers, 50% middelgrote woningen met vier kamers en 20 % grote woningen met vijf en meer kamers.

Groenzones

Tijdens het vooronderzoek naar de reeds in het gebied aanwezige condities en kwaliteiten, werden het park Groenestein, het erf van Coendersborgh met de nabij gelegen houtwallen en de begraafplaats Esserveld gedefinieerd als terreinen met bijzondere landschappelijke waarden. Deze constatering leidde tot het voornemen om de bestaande kwaliteiten van deze historische plekken in het plan voor de nieuwe woonwijk als uitgangspunt voor de groenstructuur op te nemen. Gestreefd werd naar de totstandkoming van een doorlopende groenzone (tegenwoordig een verbindende ecologische hoofdstructuur genoemd) die tegelijkertijd aan de recreatieve behoeften van de bewoners tegemoet zou komen. Dat betekende dat de voorheen private buitenplaatsen een openbare functie als wijkpark zouden krijgen.

Positie van de auto

Algemeen kan gesteld worden dat de enorme groei van het autoverkeer vanaf het eind van de jaren '50 en het begin van de jaren '60 in het werk van planners en ontwerpers begon door te dringen. Uitgaande van een landelijke schatting van het toekomstige particuliere autobezit werd in het ontwerp van Coendersborg rekening gehouden met een grote hoeveelheid autoboxen. Ca. 40% van de middenstandswoningen zou met een garage moeten worden afgeleverd. De overige groei zou op de openbare weg worden opgevangen.

Bejaardenwoningen

De komst van Ir. H.J. Dix, als directeur S&V, naar Groningen bracht een in het noorden van het land onderbelichte zaak in de volkswoningbouw aan het licht: de zogenaamde 'woningvoorziening voor bejaarden'. Voor de positie van de oudere stadsbewoner vroeg Dix reeds in een rede voor de Nationale Woningraad in 1949 speciale aandacht: "*Gelukkig is er voor de huisvesting van de ouden van dagen een hernieuwde belangstelling gekomen. Men wil ze niet meer van de bevolking scheiden en buiten de gemeenschap opbergen. Het denkbeeld werkt door, dat men hen zo lang mogelijk in de vertrouwde buurtgemeenschap moet laten.*" In het plan Coendersborg werd gestreefd naar ca. 10% kleine eengezinshuizen of etagewoningen met een gemeenschappelijk trappenhuis en lift voor de valide oude van dagen. Voor de hulpbehoevende, minder valide oudere werd een pensionstehuis gepland.²

3.4 Planproces

De naoorlogse ontwikkeling van Coendersborg bestaat in basis uit de afronding van de zich reeds in oostelijke richting uitbreidende wijk Helpman. Dit grondgebied was in het plan Berlage (1928-30) als woningbouwlocatie, let wel in de luxe sector, aangewezen. De net voor de oorlog ontwikkelde woningbouw is tot stand gekomen op basis van het pas in 1940, na meerdere aanpassingen, goedgekeurde structuurplan (Berglage). Aan het bestaande plan voor Coendersborg kon na de oorlog geen invulling worden gegeven omdat het onderhavige plan niet meer beantwoorde aan de nieuwe stedenbouwkundige en bouweconomische inzichten. Dat leidde tot een herziening van het ontwerp in 1960, die uitgaat van de bestaande infrastructuur waaronder ook de toekomstige ringweg (tracé Moddermanlaan – De Savornin Lohmanlaan – industrieterrein Winschoterdiep) werd gerekend. Het grootste verschil tussen beide plannen was de economische basis, in het naoorlogse plan werd heel bewust gekozen voor een winstgevende verkavelingswijze.

Volgens het structuurplan van 1950 zou de buurt Coendersborg via de bestaande verbindingsas, de Hereweg, (indirect) verbonden worden met het centrum van de stad. Ten tijde van het uitbreidingsplan van Berglage werd aan de huidige Troelstralaan en de Helperzoom eenzelfde functie toegewezen, met als doel de verkeersdruk op de Hereweg te ontlasten. Ook in latere versies van het uitbreidingsplan is de voorgenomen connectie via de Troelstralaan nog aanwezig. De vanzelfsprekendheid van deze indirecte ontsluiting komt echter in 1950 te vervallen.

4.0 Het uitbreidingsplan (1961-1969)

Net als in de rest van Nederland werd in Groningen na 1945 gepoogd de enorme woningnood op te lossen. Ter ondersteuning van de 'Wederopbouwwet in het kader van uitbreidingsplannen' stelde de Rijksoverheid subsidies ter beschikking aan de lokale overheden om het woningtekort te verkleinen en krotten op te ruimen.

Dat deel van de stad dat heden ten dagen tot Coendersborg wordt gerekend is tot stand gekomen in twee individuele, maar wel op elkaar aansluitende uitbreidingsplannen 'Groenestein' en 'Coendersborg'. Beide uitbreidingen zijn net buiten de kaders van deze wet opgesteld. Coendersborg was strikt genomen natuurlijk een bijdrage aan de verkleining van het woningtekort en een invulling van het aan de gemeente Groningen toegewezen woningen contingent. Uitzonderlijk is dat bij de invulling van het uitbreidingsplan geen enkele (door de overheid gesteunde) woningbouwvereniging betrokken is geweest. Deze gang van zaken was erg ongewoon in het naoorlogse woningbouw klimaat in Groningen; je zou kunnen spreken van een continuering van de vooroorlogse praktijk waarin vooral sprake was van particuliere woningbouw. In Coendersborg kreeg de institutionele belegger ook een plek toebedeeld.

De uitbreidingsplannen die als basis voor de uitvoering zouden gelden werden gemaakt in de jaren 1957-59; tijdens de raadsvergadering van 4 april 1960 werd de Toelichting en Bebouwingsvoorschriften van het plan Groenestein vastgesteld. In augustus van datzelfde jaar werd aan het uitbreidingsplan Coendersborg eenzelfde eer toebedeeld. Gedeputeerde Staten verleende op 27 januari 1961 goedkeuring aan het plan Coendersborg dat in de tien daaropvolgende jaren zou worden uitgevoerd. Beide uitbreidingsplannen bestonden uit een schetsplan van de stedenbouwkundige structuur en een schriftelijke toelichting daarop. In de hier

opvolgende hoofdstukken zullen beide uitbreidingsplannen, in de geest van de buurt, als een samenhangend geheel worden besproken en geanalyseerd.

De hoofdstructuur, de bestemmingen en de groenstructuur vormen de verschillende lagen van de schetsplannen. In de toelichting komen sociaal geladen termen als 'wijkgedachte' en 'wijkvorming' niet voor. Coendersborg werd in strikte zin ontworpen als een woonbuurt, als een invulling van dat deel van het vigerende plan van uitbreiding van de stad Groningen (1940-42) dat betrekking heeft op Coendersborg.

De stedenbouwkundige structuur van Coendersborg is waarschijnlijk ontworpen door H. Eijsbroek in opdracht van de dienst Stadsuitbreiding en Volkshuisvesting van de gemeente Groningen. Deze architect werd in 1958 als stedenbouwer aangenomen bij deze dienst die geleid werd door Ir. H.J. Dix. Eijsbroek was een leerling van Lotte Stam-Beese, die als stedenbouwkundige van de gemeente Rotterdam de wijk Pendrecht had ontworpen. Dit was een van de eerste wijken in Nederland die op basis van de 'wijkgedachte' in combinatie met het principe van de herhaalbare wooneenheid tot stand kwam. Van september 1945 tot september 1949 deed Eijsbroek als assistent-ontwerper ervaring op door aan het theoretische ontwerp van Pendrecht mee te werken. Hierop volgend werkte hij enkele jaren in Utrecht, wederom als assistent-ontwerper, aan het plan voor het Kanaleneiland. In 1958 volgde hij G.B. Smid op als eerste stedenbouwer bij de dienst S&V in Groningen.

De toelichtingen op de uitbreidingsplannen 'Groenestein' en 'Coendersborg' vermelden dat het een 'partiële wijziging en aanvulling van het uitbreidingsplan (1938-40) in onderdelen van de gemeente Groningen' betreft. Het uitbreidingsplan (1938-40) was nog gebaseerd op het vooroorlogse plan Berlage en Schut, maar gaf toch het juridisch kader aan de naoorlogse uitbreidingsplannen die in het Structuurplan 1950 zijn verbeeld en verwoord. De grenzen van de wigvormige woonwijk werden daarin vastgesteld. Aan de noordoostzijde was dat de spoorlijn Groningen-Assen en de gemeentegrens met Haren. Aan de westzijde vormde de bestaande bebouwing langs de Troelstralaan de grens; de nog niet bebouwde percelen werden opgenomen in het plan. Aan de zuidzijde werd de grens vastgesteld langs de begraafplaats 'Esserveld' en de bestaande bebouwing van het 'villapark'.

Afbeelding 6

Schetsplan 'Coendersborg', 1959. Vroegst bekende voorstudie van Coendersborg waarin alle ontwerplagen zijn samengebracht.

Afbeelding 7

Plan 'Coenderborg, 1959. Plan dat de officiële basis vormde voor de uitbreiding.

Afbeelding 8

Plan 'Groenestein en Groenestein I', 1957-58. Algemene plankaarten die de basis vormden voor de uitbreiding van het noordelijke deel van Coendersborg.

4.1 De stedenbouwkundige structuur: infrastructuur en verkaveling

Coendersborg is een aanvulling doch geen logische voortzetting van de bestaande vooroorlogse, en voor het grootste deel Berlagiaanse, stedenbouwkundige structuur van de stad. De kruisvormige structuur van hoofdwegen waarmee de wijk aantakt aan de hoofdinfrastructuur van de stad wordt gevormd door de Helperzoom in noordzuid richting en De Savornin Lohmanlaan in oost-west richting. De noordzuid as deelt de buurt op in twee individuele stroken, respectievelijk een recreatiezone en een bebouwingszone. De structuur van de bebouwingszone zelf is opgebouwd uit een strip secundaire straten die refereren aan de bestaande vooroorlogse stedenbouwkundige structuur en een strip secundaire woonstraten die opgebouwd zijn volgens de nieuwste naoorlogse ideeën. De Savornin Lohmanlaan zou het woonwerkverkeer tussen de woonwijk en het industrieterrein Winschoterdiep mogelijk moeten maken.

Ondanks deze structuur is in de wijk geen centrale ruimte gesitueerd. Bijzondere functies zoals scholen, kerken en pensiontehuizen zijn ondergebracht in de strip secundaire straten die refereren aan de vooroorlogse stedenbouwkundige structuur. Deze strip fungeert als overgangsgebied, een buffer tussen twee zeer verscheidende vormen van stedenbouw, waarin aan De Savornin Lohmanlaan (de toekomstige ringweg) een secundair en klein winkelcentrum en een woongebouw zijn ondergebracht. Dit hoogteaccent moest oriënterend werken in de zee van laagbouw.

Infrastructuur

De verkeerskundige structuur van de wijk is doelbewust hiërarchisch opgebouwd uit drie elementen, respectievelijk verkeerswegen, straten en woonstraten. De verkeerswegen hebben enerzijds een verbindende functie die het wijkniveau overstijgt, anderzijds delen zij de wijk op in vier segmenten. Zij hebben een structurerende rol en worden daarom hoofdwegen genoemd. De oost-west verkeersweg verbindt de buurt met de wijk De Wijert Noord en het industriegebied Winschoterdiep. Haaks daarop staat de belangrijkste noordzuid as, de Helperzoom

die wordt ondersteund door de Troelstralaan die de buurt indirect verbindt met de Oosterpoort en het centrum van de stad. Met 'straten' worden de verbindende secundaire wegen verstaan waarover meer dan alleen bestemmingsverkeer zich verplaatst. De woonstraten zijn de niet doorgaande wegen tussen de open verkaveling van stroken; zij ontsluiten de buurt voor bestemmingsverkeer (auto, fiets en voet). Daarnaast bieden zij toegang tot de garageboxen en bieden ruimte voor parkeren. Alleen aan de Geuzenkamp en Hagepreekkamp zijn woonpaden toegepast. De woonpaden zijn alleen toegankelijk voor voetgangers; zij staan haaks op de woonstraten en zijn enerzijds ontworpen om de eengezinswoningen te ontsluiten; anderzijds leveren zij een besparing op in de kosten van de straataanleg. Het volgende citaat uit 1963 van de directeur Stadsuitbreiding & Volkshuisvesting, Ir. Dix, illustreert het tweeledig doel van de woonpaden: *'Ter verklaring waarom deze woonpaden worden geprojecteerd, kan ik u berichten dat dit zowel om stedenbouwkundige als om economische redenen gebeurt. Ter verkrijging van een rustig woonmilieu- veelal zijn juist de bejaardenwoningen, in andere gevallen eengezinshuizen en bij uitzondering etagewoningen aan deze woonpaden geprojecteerd Een besparing op de uitgaven wordt o.a. verkregen door een straat of een gedeelte te vervangen door een woonpad. Op deze wijze kan het overige wegenstramien ruimer van maat worden. Een ander voordeel bij de toepassing van woonpaden is dat bij de aansluiting bij de hoofdwegen het aantal (op de hoofdwegen uitmondende) zijstraten beperkt wordt, hetgeen de verkeersveiligheid ten goede komt.'*³

Verkaveling

Het naoorlogse deel van Coendersborg is opgebouwd uit twee toepassingen van een open verkaveling. De grondvorm van de eerste toepassing is bepaald door de morfologische geschiedenis van de aangrenzende terreinen. Hierdoor heeft geen enkel terrein dezelfde vorm. De terreinen zijn uitermate geschikt voor een verkaveling in vrije en op zichzelfstaande blokken. De tweede toepassing is op geen enkele wijze beïnvloed door de morfologische geschiedenis van het terrein en bestaat uit een serie herhaalbare modules, zogenaamde stempels.

In Coenderborg zijn twee soorten stempels toegepast, beide volgens een vergelijkbaar stramien. Stempel I is twee maal ongespiegeld toegepast en wordt ontsloten door een haakvormige woonstraat, zodat een onderverdeling in een vierkant en een L-vormig grondvlak ontstaat. Deze stedenbouwkundige ontwerpeenheid (195x200m) is opgebouwd uit vijf noord-zuid stroken, zes oost-west stroken en een reeks van vijf vrije kavels. De voorkanten van de blokken liggen aan de woonstraten, de achterzijden zijn of georiënteerd op de private tuinen of op een gezamenlijk binnenterrein. Op de gezamenlijke binnenterreinen zijn de garageblokken gesitueerd.

Stempel II is drie maal ongespiegeld toegepast en wordt ontsloten door een bajonetvormige woonstraat, zodat een onderverdeling in twee L-vormige grondvlakken ontstaat. Deze stedenbouwkundige ontwerpeenheid (180x265m) is opgebouwd uit zes noord-zuid stroken, dertien oost-west stroken en één vrije kavel. De voorkanten van de blokken liggen aan de woonstraten, de achterzijden zijn of georiënteerd op de

private binnentuinen of op een gezamenlijk binnenterrein. Op de gezamenlijke binnenterreinen zijn de garageblokken gesitueerd.

De meeste etageblokken werden, met het oog op de bezonning zodanig georiënteerd dat zowel de oost- en westgevels zon zouden vangen. Ook bij de situering van de bejaardenwoningen is rekening gehouden met de bezonning, de woonkamers zijn op het zuiden georiënteerd. Dit waren overigens gangbare oplossingen binnen de naoorlogse woningbouw.

Het volkstuincomplex dat door de Vereniging Volkstuinen Tuinwijk werd geëxploiteerd verving de volktuintjes die Piet Vorenkamp vanaf de jaren '30 en vooral tijdens de oorlogsjaren had toegelaten op zijn landerijen. Het terrein werd op een klassieke wijze, door middel van twee ringweggetjes verkaveld. Deze ringweggetjes ontsloten de tuinen en de daarop geplaatste 'prieeltjes' en 'schuurtjes'.

OPBOUW – VERKAVELING

Onderdeel	Aantal woningen	Straat	Typen
Noord-zuid georiënteerd drie lagen hoog bouwblok (5)	100	Helperzoom	M3 portiek-etage
Noord-zuid georiënteerd drie lagen hoog bouwblok (8)	160	Straussln, Schubertln, Schaepmanln, Abraham Kuyperln, Prinstererln.	M3 portiek-etage
Oost-west georiënteerd een laag hoog bouwblok (10)	80	Helperzoom	M2 portiek-etage
Noord-zuid georiënteerd drie lagen hoog bouwblok (5)	100	Beethovenlaan	M3 portiek-etage
Noord-zuid georiënteerd drie lagen hoog bouwblok (6)	126	Troelstraln, Chopinlaan	M3 portiek-etage
noord-zuid georiënteerd twee lagen hoog bouwblok (17)	102	Sweelinckln, Straussln, Schubertln, Domela Niewenhuis Ln, Troelstraln, Schaepmanln, Abraham Kuyperln, Groen	M2 Grondgebonden

		v.Prinstererln.	
Oost-west georiënteerd twee lagen hoog bouwblok (50)	325	Helperbrink, Straussln, Schubertln, Savornin Lohmanln, Schaepmanln, Abraham Kuyperln, Groen v.Prinstererln, Nolensln, Colijnln, Goeman Borgesiusln	M2 Grondgebonden
oost-west en noord-zuid georiënteerd een laag hoog bouwblok (35)	35	Thorbecke-Ln, Geuzen-Kamp, Hagepreek-kamp	M1 b Grondgebonden bungalow
oost-west georiënteerd een laag hoog bouwblok (1)	4	Savornin Lohmanln	W Grondgebonden
noord-zuid georiënteerd max. twaalf lagen hoog bouwblok (1)	60	Savornin Lohmanln	WG Galerij-ontsloten
Oost-west georiënteerd twee lagen hoog bouwblok (9)	86	Groenedaal	M2 Grondgebonden
Noordzuid georiënteerd twee lagen hoog bouwblok (12)	24	Helperzoom	M2 Grondgebonden twee onder een kap
Noord-zuid georiënteerd twee lagen hoog bouwblok	8	Troelstraln en Helperzoom	M2 Grondgebonden
Totaal	1210		

Afbeelding 9

Ruimtelijke analyse Coendersborg, hoofdstructuur en ruimtelijke relaties.

Afbeelding 10

Detail verkaveling Coendersborg, uitvergroting maquette uitbreidingsplan, 1956

4.2 Woningtypen

De in de stad aanwezige differentiatie van grote en kleine gezinnen, oude en jonge mensen heeft bij het opstellen van het programma en het daarop volgende stedenbouwkundige plan geen nadrukkelijke vertaling gevonden. Het bereiken van sociale verscheidenheid in de woonwijk was een van de voorwaarden die de gemeente Groningen stelde ten aanzien van nieuwe uitbreidingen. Villawijken vormden reeds voor de oorlog een uitzondering op dat beleid; na de oorlog gingen middenstandswijkjes ook tot die groep uitzonderingen behoren. Op stedenbouwkundig niveau leidde dat tot een bijzondere menging van woonvormen en dus van woningtypen.

Een van die typen is de bungalow. Het was de eerste keer dat de bungalow verscheen op de Groningse sociale woningmarkt. De bungalow wordt door Dr. E.J. Haslinghuis op twee manieren gedefinieerd. Op de eerste plaats als: 'een oorspronkelijk Indisch landhuis, één verdieping hoog en door veranda's omgeven', de tweede is een meer actuele omschrijving: 'een vrijstaand eengezinshuis, waarvan alle vertrekken op één niveau liggen, met plat dak of geringe dakhelling'.⁴ De bungalow is een geschikt type in een programma gericht op de bovenste laag van de woningmarkt, aantrekkelijk voor de meer op luxe gerichte middenklasse. Bekende variaties zijn de geschakelde of twee onder een plat dak bungalow.

De twee-onder-één-kap woning is een type dat een tweeledige oorsprong heeft. Eind 19e eeuw werden de eerste zogenaamde 'villaparken' ontwikkeld. Alleen door een minimum perceelgrootte in te stellen konden deze gebieden (juridisch gezien) door de gemeentelijke overheid worden gereserveerd voor een bepaalde woningsoort en bevolkingsklasse: de welgestelden. De grondbezitters-exploitatiemaatschappijen of enkele particulieren- maakten gebruik van zogenaamde 'serviteiten' (erfdienstbaarheid) om het karakter van de wijk bij verkoop te

garanderen. Een voorbeeld van een dergelijke serviteit was de bepaling dat op elk perceel slechts één villa gebouwd mocht worden; dit om de bebouwingsdichtheid en het soort bebouwing te beschermen. Aan deze bescherming lagen economische motieven ten grondslag; kwaliteit en exclusiviteit leverde de grootste waardeverhoging van de percelen op. De villapark ontwikkeling was niet meer dan een simpele onroerend goed belegging. Extra inkomsten en een besparing van de grondkosten konden gegenereerd worden als één villa onderdak kon bieden aan twee gezinnen. Om binnen de bovengenoemde bepalingen te blijven werd een nieuw type villa ontwikkeld, de twee-onder-één-kap villa. Een villa ontworpen door één architect als één architectonische eenheid waarin twee aparte huishoudens konden leven.

In de periode 1901-1920 kwam de institutionele woningproductie op grotere schaal op gang. In de grotere gemeenten werden vooral woonwijken gerealiseerd die geïnspireerd lijken te zijn door anti-stedelijke sentimenten; de dorpse samenleving zou een betere basis zijn voor een gezonde samenleving. Toen vanaf halverwege de jaren twintig de financiële randvoorwaarden waarbinnen de woningbouwprojecten werden gerealiseerd versmalden, werd vooral de 'goedkope' arbeiderswoning onderwerp van studie en discussie. Uit deze door economische motieven gestuurde discussie ontstonden de twee-onder-één-kap arbeiderswoningen.

De in Coendersborg voorgestelde twee-onder-één-kap woning is een latere variant op de hiervoor geschetste typologische ontwikkeling. Daarbij moet opgemerkt worden dat het wel de eerste keer is in de stad Groningen, dat dit type in de middenstandswoningbouw werd toegepast, maar dat hieraan dezelfde economische en stedenbouwkundige motieven (lucht, licht en ruimte) ten grondslag liggen als aan de 19e eeuwse twee-onder-één-kap villa of de vroeg 20e eeuwse twee-onder-één-kap arbeiderswoning. Dit type, uitgevoerd in hout, is in een bijzondere setting uitgevoerd: de Geuzenkamp en de Hagepreek.

In het uitbreidingsplan Coendersborg zijn de verschillende woningtypen en de hoeveelheid bouwlagen in een serie afkortingen en een kleurlegenda weergegeven.

M = middenstandswoningen
M1b = bungalow
H = herenhuizen
Wg = woongebouw
w = winkel
B = bedrijfsruimte
1,2,3 en 10 = aantal woonlagen
BB = bijzondere bebouwing
ab = autoboxen

Het type M3 is toegankelijk via een portiektrap aan de straatzijde en heeft bergingen in het souterrain. Dit type is in beperkte mate toegepast, het merendeel van de woningen zijn ontsloten door galerijen. In het plan komt het Type O: de aanduiding voor bejaardenwoningen, of verzorgingstehuis niet voor. Onder de aanduiding BB, 'bijzondere bebouwing' vallen kerken, scholen, kantoorgebouwen, tehuizen en overeenkomstige gebouwen, waaronder hoogbouw.

In Coendersborg werden vier klassen gedefinieerd: klasse I 255-300 m³, klasse II 300-375 m³, klasse III 375-500 m³ en klasse IV 160-200 m³. Het leeuwendeel van die woningen viel buiten de premiereregelingen. Gesubsidieerde woningtypen werden door een inhoudsmaat beperkt. De gemiddelde inhoud van een arbeiderswoning mocht per bouwblok niet meer zijn dan 260 m³. Voor middenstandswoningen werden twee grenzen vastgesteld. Voor de kleinste woningen gold een ondergrens van minimaal 270 m³; voor de ruimere woningen werd die grens vastgesteld op minimaal 300 m³; de bovengrens werd vastgesteld op 325 m³.

4.3 Openbare ruimte: groenvoorziening, straten en pleinen

Groenvoorziening

De algemene groeninrichting van de buurten is niet integraal opgenomen in het uitbreidingsplan. Het plan geeft inzicht in die delen die door de gemeente als groene zone ontworpen en aangelegd zouden worden. Daartoe behoorden respectievelijk de buurt- en wijkparken (inclusief speeltuinen), de sportvelden (inclusief schoolsportvelden), volktuinen (inclusief schoolwerktuinen), de openbare plantsoenen aan de kopse zijden van de bouwblokken, de vijverpartijen en de bomen langs de woonstraten. Naast het ontwerp was de gemeente ook verantwoordelijk voor het beheer van deze zones.

Aan twee groenelementen werd bijzondere aandacht besteed in het uitbreidingsplan. Het bestaande wandelpad rond de Coenderborg werd gespaard en in zuidelijke richting verlengd langs de bestaande houtwal, de huidige Coendershaag ten oosten van het geprojecteerde reumacentrum tot aan de Esserweg. Ook de bestaande wandelroute aan de noordzijde van begraafplaats Esserveld werd in het plan opgenomen en gekoppeld aan de hier bovengenoemde route.

De gezamenlijke binnentuinen en de openbare voortuinen waren in het bezit van de corporaties, deze hadden ook de verantwoordelijkheid voor het ontwerp, de inrichting en het beheer van deze zones. Het gaat hier om de wel aangewezen, maar niet specifiek ontworpen groene delen van het schetsplan. Beoogd werd het voor dat moment voor Groningen betrekkelijk nieuw idee van een gezamenlijke tuin in te voeren. Dat hield in dat deze ruimten als *'fraaie open hoven'* ingericht zouden worden. Binnen deze definitie is een ontsluiting van de gezamenlijke tuinen door een woonpad waaraan *'recreatieve'* voorzieningen, als bankjes, zandbakken en speelwerktuigen werden geplaatst niet op zijn plaats. Er is dan ook op zeer beperkte wijze gebruikt gemaakt van een woonpad; zeven keer in totaal en enkel met het doel de korte strookjes grondgebonden woningen die dwars op de woonstraat waren geplaatst, te ontsluiten. De groenaanplant binnen de open hoven beperkte zich in de meeste gevallen tot enkele struiken en groepjes bomen.

Straten en pleinen

De inrichting van de straten is niet onderhevig aan een sterke hiërarchie. In het plan komen geen verkeerswegen voor. De woonstraten hebben een zeer smal profiel van gemiddeld 16 meter. De rijbaan is zes meter breed en wordt aan twee zijden geflankeerd door een rij middelhoge bomen van één soort, bijvoorbeeld de meidoorn

of Indische kers. De bomen staan samen met de rechte lantaarnpalen als één rij in het trottoir. Door de onderlinge afstand en grootte van de bomen vormen zij geen laan en hebben ze geen sterke scheidende werking in het straatprofiel. Aan de woonstraten zijn daar waar mogelijk ruime parkeerstroken toegevoegd.

De Helperzoom en De Savornin Lohmanlaan zijn aangepast aan hun functie als buurtontsluitingswegen. Ze zijn voorzien van een bredere rijweg, 8 tot 9 meter, en hebben een brede als terras ingerichte groenzone. Het profiel van deze wegen, respectievelijk 20 en 30 meter, is beduidend breder dan dat van de woonstraten. De straten worden geflankeerd door rijen grote berken en platanen, die net als de grote gebogen straatlantaarns in het trottoir geplaatst zijn.

In de stempel die drie keer ongespiegeld is herhaald, zijn aan het oost-west lopende deel van de bajonet-vormige woonstraten, 10 meter brede, als terras ingerichte groenzones ingevoegd. Deze groenzones fungeren als centrale groene long en leefruimte voor de omliggende woningen en hun bewoners.

4.4 Gerealiseerd plan

Na de vaststelling van de plannen maakte de gemeentelijke overheid, vooruitlopend op de realisatie, het terrein -dat vooral bestond uit leem- bouwrijp door opspuiting van zand, en legde verder de wegen, leidingen en rioleringen aan (start in 1960). De gemeente stond erop dat de wijk niet door één maar door een veelheid aan investeerders en architecten verder zou worden ingevuld. Een keuze voor verscheidenheid die ertoe leidde dat Coendersborg een complete staalkaart van op dat moment lokaal actieve architecten en aannemers is geworden. Ook op nationaal niveau opererende grote investeerders, zoals het Bedrijfspensioenfonds van de Metaalnijverheid, het Algemeen Mijnwerkersfonds van de Steenkoolmijnen in Limburg, de N.V. Levensverzekering Maatschappij 'de Nederlanden van 1845' en het Bouwfond Nederlandse Gemeenten N.V. namen deel aan de exploitatie van de buurt.

In Coendersborg actieve architecten/ architectenbureaus:

H.J. van Wissen, Joh. Prummel, P. van der Loo en S. van der Meising, K.G. Olsmeijer, P.M. Hoekstra, G. Kuiper, bureau van Wijk en Broos, A.P. Barkhuis, G. Jansen, Sandburg, F. Klein, bureau Bügel / van de Dijk, firma Knoop en Giezen, J. Martini, bureau Jansen en Broek, bureau Kort en Korma, D. Hartsuiker, H.C.Th. Muller, A.J. Reinders, H.J. Bakx, H. Scheffer, W. Bijleveld, H. Dermer, J. Gunnink, P. van Deel, N. Roona, bureau Dingemans, J. de Jager, bureau Niehuis en Groefsma en K.M.H. Bulder (Geuzenkamp en Hagepreekamp).

In Coendersborg actieve aannemers/ opdrachtgevers:

J.E. Wieringa, Stichting Groenesteinflats, Stichting Studenten Huisvesting, E. Kwant, bouwbedrijf M. Bousema, W. van Deel, A.P. Barkhuis, Nationaal Grondbezit N.V., Th. Medendorp, bureau Jansen en Broek, J. van Zeeven en H. Eijsbroek.

Coendersborg is uitgaande van het eerste uitbreidingsplan (wijziging Uitbreidingsplan in onderdelen van 1938, betreffende het gebied dat wordt begrensd door de spoorlijn

naar Assen, de begraafplaats Esserveld en de bestaande villabebouwing van het Villapark) op diverse punten aangepast en gewijzigd. De hoofdstructuur en het grootste deel van het stratenplan daarentegen is conform het uitbreidingsplan uitgevoerd. De eerste aanpassingen waren kleine uitzonderingen op de bebouwingsvoorschriften, zoals inhoudswijzigingen van de woningen, andere plaatsing van de schuurtjes en het wijzigingen van de dakvorm.

Een aanzienlijke wijziging (Coendersborg III) vond plaats in 1967 en behelsde het veranderen van de functie van het terrein dat begrensd wordt door de Goeman Borgesiuslaan, de Cort van der Lindenlaan en de Thorbeckelaan. Deze lokatie was gereserveerd voor een reumacentrum. Toen bleek dat bij het sanatorium Beatrixoord nog ruimte over was, besloot het bestuur van het Reumacentrum af te zien van bouw op het onderhavige terrein. De gemeente besloot vervolgens, inspeland op de grote vraag naar kavels voor villa- en bungalowbouw het terrein aan te laten sluiten bij het bestaande Villapark. Ten behoeve van een passende verkaveling werd een nieuwe ontsluitingsweg geprojecteerd, de Domela Nieuwenhuislaan. Ca. tien jaar later werd (in bestemmingsplan Coendersborg IV) besloten de geplande koppeling van Coendersborg met het industriegebied Eemskanaal te annuleren. De geplande verlenging van De Savornin Lohmanlaan in oostelijke richting kwam dus te vervallen. In 1984 werd een uitbreiding van de supermarkt aan De Savornin Lohmanlaan op het achterterrein, de verkoop van de Coendersborg en een uitbreiding van het Fina benzine station goedgekeurd. Begin jaren '90 ontstaat er een grote discussie naar aanleiding van de plannen van de eigenaar van het landgoed de Coendersborg, dhr. Peeperkorn, om het bestaande restaurant uit te breiden met 23 hotelkamers. Na protesten van buurtbewoners die zich zorgen maakten over de drukte in hun buurt en protesten van de Vereniging tot behoud van het park Coendersborg (i.v.m. een ransuilenkolonie, de specht en de boskever) werd het plan door de gemeente afgewezen. De gemeente stelde na een inventarisatie van het aanwezige groen een aantal landschappelijke en stedenbouwkundige randvoorwaarden op voor het terrein.

Ten aanzien van het door de gemeente opgestelde algemene groenplan kan gezegd worden dat de groene onderlegger een weinig bindende functie heeft in de hele buurt. De inrichting van de gezamenlijke '*groene binnenhoven*' voegt daaraan weinig toe. In Coendersborg zijn deze hoven zeer beperkt toegankelijk en werden op zijn best met een enkele boom, struik of zandbak ingericht. De term 'tuin' is in functionele zin dan ook niet op zijn plaats. In de hoeveelheid en diversiteit van de geplande speciale voorzieningen hebben zich geen grote veranderingen voorgedaan ten opzichte van de oorspronkelijke doelstellingen. Praktisch het gehele aantal geplande winkels, scholen e.d. zijn van de grond gekomen.

De grootste wijziging vond plaats begin jaren negentig. Het grootste deel van het sportveldencomplex dat ten zuiden van het volkstuintencomplex was aangelegd en het terrein dat in eerste instantie gereserveerd was voor de uitbreiding van de begraafplaats Esserveld, moest plaats maken voor woningbouw in de vrije sector. Dit op zichzelfstaande en enigszins geïsoleerde buurtje werd 'Klein Martijn' genoemd.

Afbeelding 11

Uitbreidingsplan Coendersborg III, aansluiting bij het bestaande Villapark, 1967.

5.0 Analyse van het plan

Coendersborg neemt een uitzonderlijke plek in binnen de Groninger woningbouwgeschiedenis: het is een staalkaart van het werk van praktisch alle lokale architecten en aannemers die na de oorlog aan de op- en uitbouw van de stad een bijdrage hebben geleverd. In Coendersborg zou gebouwd worden voor een marktsegment waarin de nationale overheid en de door haar ondersteunde woningbouwverenigingen niet domineerden. Net als voor de oorlog handelden de meeste institutionele investeerders (bouwers van voornamelijk twee of meer bouwlagen) met een korte termijn winst oogmerk. De meeste particuliere investeerders, zoals kleine zelfstandige aannemers en toekomstige bewoners (bouwers van voornamelijk één en twee bouwlagen) daarentegen waren tevens eigenaar en hadden een meer langdurige interesse in de buurt.

Coendersborg is ontstaan in de aanloop naar een 'vrijere markt werking', ten tijde van een groeiende economie, waarin de middenstandsbouw niet meer tot de hoogste regionen van de sociale woningsector werd gerekend. De afhankelijkheid van buitenlandse steun verminderde en de zelfstandigheid van de nationale overheid groeide. De staat verkeerde in een positie van waaruit zij de beoogde welvaart en

welzijn van de burgers kon waarmaken (=welvaartsstaatsidee). Daarin paste een op vraag en aanbod gebaseerde woningmarkt uitstekend. En aangezien de middenstandswoningbouw, in tegenstelling tot de arbeiderswoningbouw een winstgevende zaak was waaraan vele investeerders wilden deelnemen- hiervan getuigd onder andere de ontwikkeling van de wijk De Laanhuizen- kon de overheid aanzienlijk makkelijker inspelen op de woningvraag van de middenstand. Dat betekent niet dat de gemeentelijke overheid haar verantwoordelijkheid voor het welzijn van de toekomstige bewoners volledig overdroeg aan de markt. De gemeentelijke overheid stelde de kaders vast voor de ontwikkeling en voerde daar consequent controle op uit; van een werkelijke 'vrije' markt is in de 'welvaartsstaat' dan ook geen sprake.

Opzet, verkavelingstructuur en inrichting van Coendersborg zijn vanuit een zeer rationele optiek en aard tot stand gekomen. Van een achterliggende, diepgaande sociale theorie of filosofie, zoals de wijkgedachte, is nagenoeg geen sprake, omdat de buurt vooral een praktische en economisch gunstige afronding van een wijk moest zijn die reeds gevormd was vanuit het vooroorlogse denken over stad, wijk en voorzienings spreiding. Daar komt bij dat in de ogen van de ontwikkelaars van middenstandsbouw sociale ambities en experimenten weinig prioriteit hadden. In de Rivierenbuurt en in Kostverloren (beide aanvullingen van bestaande vooroorlogse uitbreidingsplannen en ontwikkeld door de gemeentelijke dienst S&V) is voorzichtig sprake van een 'core', een wijkhart, in Coendersborg is dit niet het geval. In die zin is de buurt een goedfunctionerende aanvulling, waarbij niet naar individuele zelfstandigheid of volledigheid werd gestreefd. De aanvulling is uitgelegd in een sterke zonering waaraan een strakke functiescheiding ten grondslag ligt. Een zone met bijzondere functies, een zone met woningbouw en een zone voor recreatie.

De voor de woningbouw gereserveerde zone, is ontworpen met gebruikmaking van de moderne en vernieuwende verkavelingstaal van stroken en herhaalde eenheden, die op dat moment in Groningen pas een enkele keer was toegepast. Eijsbroek werd immers pas in 1956 naar Groningen gehaald, waarna hij in een wijziging van het plan Corpus den Hoorn, de stempel introduceerde en met zijn ontwerp voor de Wijert Noord in 1958 daaraan ook de wijkgedachte koppelde. De door Eijsbroek gehanteerde stedenbouwkundige vormtaal was in Scandinavië reeds ca. vijftien jaar eerder ontstaan in samenspraak met het sociale gedachtengoed van de wijkgedachte. Eijsbroek scheidde in Coendersborg zonder problemen de vormtaal van het sociale gedachtengoed. De stedenbouwkundige structuur is niet meer dan de neerslag van een verkavelingsstrategie waarbinnen de gewenste rationalisatie en systematisering van de architectuur mogelijk was en die desondanks, op een succesvolle wijze inhaakt op de bestaande (vooroorlogse) grenzen en geschiedenis van de wijk

Net als in De Laanhuizen, was het ook ten tijde van de ontwikkeling van Coendersborg duidelijk dat de naoorlogse woningproductie zich afspeelt in de marges van de begrippen 'kwantiteit' en 'kwaliteit'. Door de bebouwingsdichtheid in deze middenstandswijk te verhogen tot de gemiddelde dichtheid van een arbeiderswijk, ca. 40 woningen per ha., kon een afdoende winstmarge voor de aannemer in de rol van ontwikkelaar worden behaald. Tegenover deze kwantitatieve keuze stond het besef dat de toepassing van een vierde woonlaag zonder lift niet tot een bevredigende kwaliteit van het woonmilieu zou leiden. In het plan wordt zonder

twijfel gekozen voor afwisselende typen, zoals de twee-onder-één-kap huis en de bungalow.

6.0 Ontwikkelingen na realisatie (1969-2000)

6.1 Huidige situatie (gebaseerd op gegevens uit 1990)

Van het totale woningbestand van Coendersborg -ca. 1500- is het grootste deel in bezit van particulieren (38%) en enkele institutionele beleggers (58%) die de woningen verhuren aan particulieren. Meer dan de helft van de huurders is van mening dat er sprake is van achterstallig onderhoud van de woningen en de woonomgeving in deze zeer rustige woonwijk. Het aantal inwoners is de laatste jaren evenals in andere naoorlogse wijken aanzienlijk afgenomen. Coendersborg kent veel oudere – en eenpersoonshuishoudens. Het woningbestand is voldoende flexibel om de veranderingen in de woningmarkt te kunnen opvangen. Wat opvalt is dat de woonlasten in vergelijking tot andere wijken in de stad hoog zijn. Omdat er nagenoeg geen koopwoningen in de wijk worden aangeboden vertrekken veel, voornamelijk jonge huishoudens naar elders. Het voorzieningenniveau in de buurt is kwantitatief en kwalitatief genomen beperkt, daar staat tegenover dat de voorzieningen in de totale wijk Helpman zeer goed en uitgebreid zijn. De bereikbaarheid van de binnenstad met openbaar vervoer of auto is redelijk, met de fiets nog beter. Coendersborg kent geen hoge concentraties van groepen bewoners die in een achterstand verkeren. Deze constatering is gebaseerd op een scriptie geschreven door Rob Kuiters in 1990, naar aanleiding van een stage bij de afdeling Corporatief bezit van de dienst RO/EZ van de gemeente Groningen.

6.2 Recent beleid

Door de eigendomsverhoudingen valt Coendersborg buiten de vele nota's, regelingen en convenanten inzake het recente nationale en gemeentelijke woningbeleid. (1990-2000) De wijk functioneert goed er zijn geen klachten of misstanden waardoor acties als samenvoeging van woningen, verbetering van de woonomgeving of nieuwbouw op de korte termijn aan de orde zijn.

6.3 Planvorming (2000)

Van planvorming is in Coendersborg geen sprake, de wijk is niet opgenomen in het convenant wijkvernieuwing en grootschalige initiatieven van de zijde van de particuliere woningbezitters of institutionele beleggers zijn niet aangekondigd. De Stichting Studenten Huisvesting heeft haar studentflat afgestoten, het terrein verkocht en de flat gesloopt. Op deze locatie verrijst op dit moment een woontoren met luxe appartementen.

7.0 Waardestelling van de wijk, een poging tot een uniforme benadering

7.1 “Wat zeg je van m'n wijk”

I *Cultuurhistorische waarden:*

Nee	Betekenis van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of maatschappelijke ontwikkeling (en)
Ja	Betekenis van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke, archeologische en/of bestuurlijke ontwikkeling (en)
Nee	Betekenis van het gebied als bijzondere uitdrukking van (een) technische, structurele en/of functionele ontwikkeling (en)
Nee	Betekenis vanwege de innovatieve waarde of pionierskarakter (type, motief, datering)
Enigszins	Betekenis van het gebied wegens de hoogwaardige kwaliteit van de aanwezige bebouwing (bijzondere architectonische objecten) en hun groepering in relatie met de bestaande groenvoorziening, wegen, wateren en/of terreingesteldheid

II *Intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit:*

Ja	Betekenis van het gebied wegens hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en/of functionele kwaliteiten, op basis van een herkenbaar stedenbouwkundig concept
Ja	Betekenis vanwege de verkaveling, inrichting van de openbare ruimte en/of specifieke functies

III Stedenbouwkundige betekenis in ruimere context:

Enigszins	Betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving
Nee	Betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel
Nee	Betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en/of stedenbouw

IV Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten):

Ja	Betekenis van het gebied wegens de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) ruimtelijke structuur, bebouwing en functionele opzet als geheel
Nee	Betekenis van het gebied wegens de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing

V Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten):

Enigszins	Betekenis van het gebied wegens de unieke verschijningsvorm vanuit historisch-ruimtelijk, stedenbouwkundig, functioneel en/of landschappelijk oogpunt
-----------	---

7.2 Toelichting en conclusie

I Cultuurhistorische waarden

De opzet en structuur van Coendersborg is een schoolvoorbeeld van de toepassing van de rationele verkaveling in Groningen. Stedenbouwer Eijsbroek ontwierp in een omgeving met twee historische buitenplaatsen, niet gehinderd door enig cultuurhistorisch bewustzijn, een zeer functionele woonbuurt waaruit zijn interesse voor de meest recente stedenbouwkundige theorie blijkt. Innovatief is deze verkaveling echter niet.

II Intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit

De kracht van Coendersborg is de goede koppeling tussen de voor- en naoorlogse structuur door middel van een zeer flexibele open verkaveling. Desondanks is Coendersborg niet meer dan een onderdeel van de stedenbouwkundige lappendeken waaruit de wijk Helpman is opgebouwd.

III Stedenbouwkundige betekenis in ruimere context

Fysiek gesproken is de buurt Coendersborg vormgegeven rondom een aantal bestaande structuren. Dat betekent niet dat de wijk is ingekapseld of geïsoleerd door deze bestaande begrenzingen. In de ruimtelijke ontwikkeling van de naoorlogse stad Groningen neemt Coendersborg een speciale plek in, in zoverre dat de wijk een staalkaart is van het lokale architectuurmilieu. Praktisch iedere architect die aan de wederopbouw en uitbreiding van de naoorlogse stad Groningen een bijdrage had geleverd, is in Coendersborg vertegenwoordigd

IV Gaafheid

In Coendersborg is op het niveau van de architectuur een betrekkelijke rigoureuze renovatie uitgevoerd; de authentieke kleurstelling en materialisatie van de detaillering is nagenoeg verdwenen. De stedenbouwkundige onderlegger daarentegen is nauwelijks gewijzigd.

V Zeldzaamheid

Binnen de Nederlandse ontwikkelingsgeschiedenis van verkavelingsmodellen is het naoorlogse deel van Coendersborg geen extreme innovatie, maar eerder een geslaagde rationele toepassing van een actuele verkavelingswijze. De herhaalbare eenheden waaruit Coendersborg is opgebouwd zijn de uitkomst van een vrije marktwerking die voortborduurde op de vooroorlogse praktijk van stadsuitbreiding. Alleen de rol van de opdrachtgever lijkt zich daar aan te onttrekken; in Coendersborg wordt duidelijk dat het opdrachtgeverschap zich meer en meer tot een geprofessionaliseerd deel van het bouwproces had ontwikkeld.

8.0 Bijzondere architectonische objecten en ensembles

- geen

Bijzondere stedenbouwkundige ensembles

- Stempel, begrensd door de Nolenslaan, Helperzoom, Colijnlaan en Thorbeckelaan met mooie inrichting van het collectieve straatplantsoen d.m.v. berken.
- Geuzenkamp en Hagepreekkamp

9.0 BIJLAGEN

**BIJLAGE 1 : dossier uitbreidingplannen Coendersborg 1958-1981
zoals aanwezig in het DIV-archief van de dienst RO/EZ te Groningen, waaruit:**

Map: Bestemmingsplan Coendersborg; 1958-1961
-1.777.811.22 U 50 A Deel I zie II
inclusief diverse toepassingen art. 19 van de bebouwingsvoorschriften

- naamsherkomst
- schetsplan Coendersborg,1-7-1959
- aangenomen en goedgekeurde plankaart 1960 en toelichting
- systeembouw: type 'europawoningen'

Map: Bestemmingsplan Coendersborg; 1962-1981
-1.777.811.22 U 50 A Deel II zie I
inclusief diverse toepassingen art. 19 van de bebouwingsvoorschriften

- verantwoording en uitleg bij de toepassing van woonpaden
- gronden voor de herzieningen I t/m VII (op onderdelen)

Map: Bestemmingsplan Coendersborg; 1991-1992
-1.777.811.22 U 300 Deel I zie II
herziening 1992

- correspondentie m.b.t. uitbreiding van de boerderij de Coendersborg
- verzet van de Vereniging tot behoud van het park Coendersborg
- afwijzing van de gemeente

Map: Bestemmingsplan Groenestein; 1955-1960
-1.777.811.22 U 50 Deel I zie II
Gebied tussen de bestaande bebouwing van Helpman en de spoorlijn naar Assen.

- vastgestelde en goedgekeurde versie uitbreidingsplan ten noorden van de buitenplaats Groenestein
- gronden voor de 1^e herziening van het plan in 1960

Map: Bestemmingsplan Groenestein; 1961-1973
-1.777.811.22 U 50 Deel II zie I
Gebied tussen de bestaande bebouwing van Helpman en de spoorlijn naar Assen. Inclusief Groenestein I en II

- nieuwbouw van zeven woningen aan de Helperzoom
- voorstel tot verbouwing van huize Groenestein tot polemologisch instituut

BIJLAGE 2: Literatuur

algemeen

- Boer, G.J. de, e.a., *Leefbaarheid in nieuwe wijken*, Bouw 1970, p. 691-692
- Boer, N. en Lambert, D., *Woonwijken: Nederlandse Stedenbouw 1945-1985*, Rotterdam 1987.
- Eijsbroek, H. e.a., *Groningse uitbreidingsplannen*, Publieke Werken 26^e jaargang no. 5, mei 1958.
- Kam, S. de., *Volkshuisvestingsbeleid na 1945*, Groniek, Gronings Historisch tijdschrift, no. 75, 1981, p. 44-55.
- Keuzenkamp, W.A., *De bouwkunst van het hedendaagse Groningen*, Bouwkundig Weekblad 1958, p.145-171.
- Kroese-Duijsters, J.A.M. e.a., *Hebben naoorlogse woonwijken toekomstwaarde?*, E.v.. Stedenbouw en Volkshuisvesting 1992, extra nummer, p. 3-48.
- Klijn, E.H. (red.), *Profiel van naoorlogse wijken in Groningen, Een onderzoek naar de problemen van twaalf vroeg naoorlogse wijken in de gemeente Groningen*, Faculteit der Bouwkunde TU Delft, Delft 1989.
- De stad vernieuwt, een nota over de bouw, verbouw en het gebruik van woningen in de jaren negentig*, Deel A: De Stad, Deel B: De naoorlogse wijken, Groningen (oktober) 1989.
- De stad vernieuwt, een nota over de bouw, verbouw en het gebruik van woningen in de jaren negentig*, Deel A: De Stad, Deel B: van stad naar de wijk, Groningen (februari) 1990.

de wijk

- Alberts, J., Hilgenkamp, Y. en Timmer, H., *Een wijk op het Snijpunt van Wederopbouw en Welvaartsstaat: Naoorlogse stedenbouw en architectuur in Helpman/Coendersborg*, project van de vakgroep Kunst- en architectuurgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 1999.
- Dix, H.J., *Haagse nieuwbouw*, in: *De Woningbouwvereniging*, jrg. 10, nr. 5, mei 1950, p. 49-58.
- Haan, J. de, *Villaparken in Nederland*, Haarlem 1986.

-Hacquebord, L.T. en Overbeek, R.M.H., *Wijkbeschrijving Helpman* in het kader van het MIP, uitgave dienst RO/EZ, ongedateerd.

-Kubbenga, A. en Hoef, K. van der, *Helpman Heltman Heltmen Haltmin Helcman Helkman Helcmen Helmerchiamen Helpr Helpm Helpman*, Haren 1991.

-Kuiters, R., (scriptie) *Woonwensen in Coendersborg: een laat naoorlogse wijk in Groningen*, vakgroep Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 1990.

-*Stedenbouw in Nederland, Vijftig jaar Bond van Nederlandse Stedenbouwkundigen*, Walburg Pers, Zutphen 1985.

-Vreeze, N. de, *Woningbouw, Inspiratie en Ambities, kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, een uitgave van de Nationale Woningraad, Delft 1993.

.

BIJLAGE 3: geraadpleegde archieven

Gemeente archief Groningen:

- werktekeningenarchief
- archief dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting
- archief provinciale commissie voor de Wederopbouw
- fotoarchief

DIV archief dienst RO/EZ Groningen:

- bestemmingsplannen dossiers

Archief afdeling Monumenten dienst RO/EZ Groningen:

- fotomateriaal afkomstig van afdeling Ruimtelijke Plannen
- maquettes uitbreidingsplannen

BIJLAGE 4: lijst van afbeeldingen

Afbeelding 1 'luchtfoto Coendersborg',
door Aerophoto Eelde, aanwezig in de mediatheek van de dienst RO/EZ Groningen.

Afbeelding 2 ' het zuidelijk stadsdeel, detail van Topografisch-Militaire kaart, 1864',
afkomstig uit: de Gemeenteatlas van de provincie Groningen, samengesteld door J.
Kuyper, Leeuwarden 1979.

Afbeelding 3 '*plan van uitbreiding Coendersborg (1921)*', afkomstig uit:
wijkbeschrijving Helpman, uitgave afdeling BW&M, dienst RO/EZ, gemeente
Groningen.

Afbeelding 4 'detail uitbreidingsplan 1938-40', afkomstig uit : dossier
uitbreidingsplannen, DIV-archief van de dienst RO/EZ .

Afbeelding 5 'structuurplan 1950', afkomstig uit: *Tien grote plannen voor Groningen,
1608-1995*, H.G. Hurenkamp, Assen 1995, p. 24.

Afbeelding 6 'schetsplan Coendersborg', 1959, algemene plankaart, afkomstig uit:
bestemmingsplannen dossier 1958-1982, DIV-archief van de dienst RO/EZ
Groningen.

Afbeelding 7 'plan Coendersborg, 1959', algemene plankaart, afkomstig uit:
bestemmingsplannen dossier 1958-1982, DIV-archief van de dienst RO/EZ
Groningen.

Afbeelding 8 'plankaart Groenstein I en II, 1957-58', algemene plankaarten,
afkomstig uit: bestemmingsplannen dossier 1955-1960, DIV-archief van de dienst
RO/EZ Groningen.

Afbeelding 9 'ruimtelijke analyse Coendersborg', bureau ArEA, Groningen 2000.

Afbeelding 10 'detail verkaveling Coendersborg', maquette, foto afkomstig uit:
fotocollectie afdeling BW&M van de dienst RO/EZ, Groningen.

Afbeelding 11 'uitbreidingsplan Coendersborg III', wijziging plankaart afkomstig uit: bestemmingsplannen dossier 1958-1982, DIV-archief van de dienst RO/EZ Groningen.

BIJLAGE 5: Noten

¹ Het structuurplan van 1950 is een door de dienst S&V opgesteld werkdocument, dat nooit is voorgedragen aan het College van B&W of aan Gedeputeerde Staten; hoewel het College in 1952 de toenmalige directeur S&V verzocht het plan voor te dragen. Op dit verzoek werd pas in 1958 officieel en afwijzend gereageerd door de directeur S&V. Het structuurplan had een vertrouwelijke, interne status en werd gebruikt als kader voor diverse onderzoeken die uiteindelijk leidden tot een stedenbouwkundig ontwerp voor de naoorlogse uitbreidingswijken. Juridisch gezien zijn deze uitbreidingsplannen ontwikkeld onder het in 1940 goedgekeurde plan van uitbreiding, wat een aanpassing was van het sinds 1928 vele malen bijgestelde uitbreidingsplan opgesteld door Berlage en Schut.

² Ir. H.J. Dix, '*De Haagse Nieuwbouw*', in *De Woningbouwvereniging*, mei 1950, p. 49-58.

³ Brief van de directeur S&V aan de directeur van het Gemeentelijk Reinigingsbedrijf van 8 januari 1963, afkomstig uit het bestemmingsplan dossier Coendersborg, DIV-archief van de dienst RO/EZ, Groningen.

⁴ Dr. E.J. Haslinghuis, '*Bouwkundige Termen, verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*', Houten 1986, p. 83.